

Mgr Natalia Czyżowska

Doktorantka w Instytucie Psychologii

Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

pracownik Katedry Psychologii

Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie

Mediacje w szkole - narzędzie rozwoju uczniów i nauczycieli

Abstract:

School mediation as a tool of development of students and teachers

School mediation is primarily perceived as an alternative way to resolve conflicts or to prevent violence meanwhile research show that implement mediation programs in schools can bring much more positive effects. The article describes why we should think about mediation as a tool of development of students and teachers (in social, emotional and moral sphere) and how to start mediation program in school in the most effective way.

Wprowadzenie

Mediacje w ostatnich latach cieszą się coraz większym zainteresowaniem, a co za tym idzie wzrasta liczba szkół i placówek oświatowych, które wdrażają programy związane z mediacjami szkolnymi oraz rówieśniczymi. Postrzegane są one jednak przede wszystkim jako alternatywny sposób rozwiązywania konfliktów czy przeciwdziałania przemocy tymczasem wyniki badań pokazują, iż wprowadzenie do szkoły mediacji może przynieść znacznie więcej pozytywnych efektów – w tym przyczynić się do rozwoju, zarówno uczniów jak i nauczycieli, między innymi w zakresie umiejętności społecznych i poznawczych. Wydaje się, że mediacje mogą zatem służyć nie tylko polubownemu rozwiązywaniu sporów, ale mogą także stanowić istotne narzędzie rozwoju. Nie da się zupełnie wyeliminować konfliktów na terenie szkoły, gdyż są one naturalnym elementem życia społecznego, można jednak wykorzystać te trudne sytuacje do edukowania uczniów. Uświadomienie sobie możliwości uczenia oraz rozwijania pewnych kompetencji za pośrednictwem mediacji może stanowić dodatkową zachętę do ich wprowadzania i praktykowania w środowisku szkolnym.

1. Specyfika procesu mediacji w szkole

Mediacja rozumiana jest jako postępowanie mające na celu polubowne rozwiązanie sporu przy pomocy osoby trzeciej (Morek, 2009) lub też interwencje w konflikt trzeciej strony (mediatora), która towarzyszy stronom zaangażowanym w konflikt w dobrowolnym dążeniu do porozumienia możliwego do zaakceptowania przez obie strony (Moore, 2009). Istnieje również wychowawcza definicja mediacji, która ujmuje je jako przestrzeń wymiany pomiędzy stronami mającymi problemy we wzajemnych relacjach (Świątkowski, 2012). W tym podejściu rola mediatora polegać będzie przede wszystkim na stworzeniu bezpiecznej przestrzeni, w której taka wymiana między stronami będzie możliwa. Mediacja charakteryzuje się specyficznym podejściem do konfliktu. Traktuje go bowiem jako coś naturalnego, a nawet pozytywnego, gdyż niosącego ze sobą możliwość zmiany (Morek, 2009). Konflikt jest więc postrzegany jako pewien problem do rozwiązania. W środowisku szkolnym możemy wyróżnić dwa rodzaje mediacji: mediacje szkolne i mediacje rówieśnicze. W pierwszym przypadku rolę mediatora pełni osoba dorosła: pedagog, psycholog, nauczyciel lub inna osoba z personelu, która posiada niezbędną wiedzę i kompetencje. Bardzo istotne jest, aby nie była to osoba, od której uczniowie są bezpośrednio zależni (lepszym rozwiązaniem wydaje się wybór pedagoga niż np. nauczyciela, który ocenia uczniów z jakiegoś przedmiotu). Zwraca się również uwagę, iż ze względu na pełnioną przez siebie funkcję, mediatorem w żadnym przypadku nie powinien być dyrektor szkoły (Duda, Łukasik, 2011). Warto podkreślić, iż w odpowiedzialność mediatora w procesie mediacji szkolnych z racji tego, iż pracuje on z osobami młodymi, jest większa niż w przypadku prowadzenia mediacji z dorosłymi. Mediator nie tylko umożliwia bowiem uczniom dojście do porozumienia, ale również kształtuje w nich określone postawy względem konfliktu i sposobów jego rozwiązywania, a więc może mieć realny wpływ na to jak w podobnych sytuacjach w przyszłości będą zachowywali się młodzi ludzie (Wojtkowiak, Potaczała-Perz, 2014). Wiemy, iż istnieją pewne automatyczne wzorce konfliktów, które stanowią część wrodzonych odruchów człowieka aktywowanych szczególnie w sytuacjach poczucia zagrożenia. Zaliczamy do nich: atak, ucieczkę, apatię i uległość. Nie prowadzą one jednak do konstruktywnego postrzegania konfliktu. Uniknięcie postępowania opartego o automatyczny wzorzec konfliktu, jest możliwe jeśli jednostka posiada świadomość i wiedzę dotyczącą alternatywnych

sposobów zachowania się w takich sytuacjach. Wśród strategicznych wzorców konfliktu wyróżniamy między innymi: kompromis i współpracę, które nie ulegają automatyzacji, ale są wynikiem świadomego wyboru jednostki (Nordhelle, 2010). Mediator – nauczyciel, wskazując młodym ludziom w jaki sposób w atmosferze wzajemnego szacunku i zrozumienia można wspólnie poszukiwać rozwiązania konfliktu oraz dostarczając im narzędzi służących lepszej komunikacji, wyposaża ich w wiedzę, która daje szansę na to, że następny raz w podobnej sytuacji uczniowie wybiorą strategiczny wzorzec postępowania. W mediacjach rówieśniczych rolę mediatora pełni natomiast uczeń, który został wcześniej przeszkolony z zakresu mediacji i cieszy się zaufaniem wśród swoich kolegów i koleżanek. W amerykańskich szkołach w szkoleniach z zakresu mediacji mogą brać udział już 8-letnie dzieci. Uczniowie, którzy zgłaszani są jako kandydaci na mediatorów rówieśniczych powinni posiadać umiejętności interpersonalne (w tym: dobrą komunikację werbalną, umiejętność słuchania) oraz motywację do uczestnictwa w programie (Schmidt, Treidman, Marvel, 2010). Z polskich badań dotyczących tego jakie cechy powinna posiadać osoba, która pełni rolę mediatora rówieśniczego wynika, iż szczególnie pożądana jest: odpowiedzialność, sprawiedliwość, cierpliwość i empatia oraz umiejętność wzbudzania zaufania w uczestnikach mediacji (Wojtanowicz, 2016). Mediacje rówieśnicze mają tę zaletę, iż prowadzone są przez inne dziecko, czyli osobę bardzo dobrze znającą i rozumiejącą potrzeby i problemy swoich rówieśników z racji swojej własnej przynależności do grupy uczniów (Raszewska-SkałECKA, 2013). Pozwalają one również dzieciom na rozwiązywanie sytuacji konfliktowych bez udziału osób dorosłych. Proces mediacji, bez względu na to, z którym jej rodzajem mamy do czynienia, powinien być prowadzony w oparciu o następujące zasady (Rzecznik Praw Dziecka, 2017):

1) *dobrowolności* (strony samodzielnie podejmują decyzję o przystąpieniu do mediacji i w każdej chwili mogą z niej zrezygnować bez konieczności podawania przyczyny; mediator nie może zmuszać żadnej ze stron do podjęcia lub kontynuowania mediacji)

2) *poufności* (wszelkie informacje uzyskane w trakcie mediacji objęte są tajemnicą i nie mogą zostać nikomu ujawnione – wyjątek stanowią tutaj sytuacje mediacji rówieśniczych: jeśli w toku mediacji pojawią się informacje dotyczące popełnienia przestępstwa, molestowania seksualnego lub zażywania środków psychoaktywnych mediator jest zobowiązany poinformować o tym opiekuna; ważne

jest, aby uczniowie zostali poinformowani o tym ograniczeniu zasady poufności przed rozpoczęciem mediacji)

3) *akceptowalności* (każda ze stron akceptuje zasady mediacji oraz osobę mediatora; jeśli strony mają poczucie, iż mediator nie prowadzi mediacji zgodnie z obowiązującymi zasadami mogą go zmienić)

4) *bezstronności* (mediator w równym stopniu wspiera obie strony konfliktu; nie opowiada się po żadnej z nich)

5) *neutralności* (mediator pomaga w wypracowaniu takiego rozwiązania, które będzie najbardziej satysfakcjonujące dla obu stron; nie namawia stron na przyjęcie konkretnego rozwiązania ani go nie narzuca) (tamże).

W procesie mediacji obie strony są równe, a jednym z głównych zadań mediatora jest dbanie o zachowanie między nimi równowagi, tak aby interesy i potrzeby każdego z uczestników mogły zostać zaspokojone w porównywalnym stopniu. Koncentracja na potrzebach jednostek, a nie na ocenie ich postępowania, daje dużo większe szanse na odnalezienie się w trudnej sytuacji, dojście do porozumienia oraz tworzenie społeczności, w której dla każdego będzie miejsce (Larsson, 2009). W szkole to zachowanie równowagi bywa trudne, gdyż uczniowie różnią się od siebie np. wiekiem czy funkcją, co może już na początku dawać jednej ze stron pewną przewagę (uczeń starszy vs młodszy; przewodniczący klasy vs „zwykły” uczeń) (Duda, Łukasik, 2011). W trakcie mediacji każda ze stron ma możliwość przedstawienia problemu ze swojego subiektywnego punktu widzenia. W dalszej kolejności uczestnicy mogą skonfrontować swoje wersje wydarzeń, a także uzyskać informacje dotyczące motywów i potrzeb drugiej strony konfliktu. Mediator zachęca strony do dialogu oraz moderuje przebieg rozmowy, ale to sami uczestnicy decydują o tym w jaki sposób spór zostanie rozwiązany i co będzie dla nich najbardziej korzystne (Rękas, 2010). Kiedy strony ustalą między sobą wszystkie szczegóły mediator może przystąpić do spisania ugody. W przypadku mediacji szkolnych i rówieśniczych nie musi ona spełniać szczególnych wymogów formalnych jednak warto, aby została spisana w obecności stron, wraz z datą i aby zawarte były w niej wszelkie ustalenia (Duda, Łukasik, 2011). Dla właściwego przebiegu procesu mediacji bardzo istotne jest miejsce spotkania. Zaleca się, aby odbywało się ono w jak najbardziej neutralnym pomieszczeniu (nie w gabinecie dyrektora czy sekretariacie szkolnym), do którego w tym czasie nikt inny nie będzie miał dostępu, tak aby zapewnić stronom konfliktu poczucie bezpieczeństwa i nie naruszać zasady poufności.

2. Mediacje w szkole jako szansa rozwoju

Oczywistą korzyścią płynącą z mediacji jest rozwijanie, zarówno u osób pełniących rolę mediatorów jak i uczestników, umiejętności komunikacji oraz rozwiązywania sporów (Wojtkowiak, Potaczała–Perz, 2014). Biorąc udział w procesie mediacji, wszystkie zaangażowane w nią osoby uczą się asertywnego wyrażania swojego stanowiska oraz swoich potrzeb. Rozwój w zakresie komunikacji przekłada się na ich relacje interpersonalne - w tym liczbę przyjaciół, która wzrasta (Türnüklü, 2011). Uczniowie, którzy mieli możliwość uczestniczenia w mediacjach twierdzili, iż pomogło im to w lepszym zrozumieniu tego co jest dobre, a co złe oraz sprawiło, iż zaczęli zwracać większą uwagę na etyczne i moralne aspekty swojego zachowania, a także zachowania innych osób. Uczniowie przyznali również, że są mniej skłonni do mówienia źle o innych za ich plecami (Ibarrola, Iriarte, 2013). Oznacza to, iż mediacje mogą w pewnym stopniu stymulować rozwój moralny uczniów. Ponadto, jak pokazują badania, udział w mediacjach sprawia, iż uczniowie przyjmują bardziej społeczny i mniej egoistyczny punkt widzenia (Heydenberk i Heydenberk, 2005). Choć pozytywne efekty implementacji mediacji można zaobserwować w całym środowisku szkolnym (spadek przypadków przemocy i agresji, wzrost poczucia bezpieczeństwa) (Bickmore, 2002), to niektórzy badacze twierdzą, iż osobami, u których zaangażowanie w proces mediacji przynosi najwięcej korzyści w zakresie rozwoju osobistego i społecznego są prawdopodobnie mediatorzy rówieśniczy (Van Slyck, Stem, 1991). Już w trakcie przygotowań do pełnienia roli mediatora, dzieci uczą się umiejętności przyjmowania perspektywy innej osoby, skutecznego komunikowania się oraz różnych technik rozwiązywania problemów (Messing, 1993). Wśród mediatorów rówieśniczych obserwuje się także wzrost w zakresie samoregulacji, poczucia własnej wartości oraz samodyscypliny (Maxwell, 1989; Sweeney, Carruthers, 1996). Warto w tym miejscu podkreślić, iż wzrost poczucia własnej wartości występuje także u samych uczestników mediacji (Thompson, 1996). Bycie mediatorem rozwija u dzieci zdolności przywódcze oraz skutkuje poprawą osiągnięć szkolnych (Lane, McWhirter, 1992). Co ważne, uczniowie pełniący rolę mediatorów sami dostrzegają u siebie pozytywne zmiany (m.in. w zakresie efektywnej komunikacji i aktywnego słuchania) i są przekonani, iż to doświadczenie przyczyniło się do ich rozwoju osobistego. Zwracają oni m.in. uwagę na to, że potrafią lepiej radzić sobie z gniewem i złością, monitorować swoje emocje

i w większym stopniu je kontrolować (Jones, 2004; Türnüklü, 2011). Mają oni większą świadomość tego, iż należy prosić innych o pomoc, jeśli istnieje taka potrzeba oraz prezentują postawę pełną szacunku i zrozumienia w stosunku do osób, które się od nich różnią. Pełnienie roli mediatora przynosi korzyści także nauczycielom. Mediatorzy-nauczyciele byli zdania, iż mediacje pomagają im w lepszym zrozumieniu punktu widzenia innych osób oraz rozwijają ich empatię. Bycie mediatorem przyczynia się u nich także do wzrostu poczucia zaangażowania w codzienne życie szkoły, przywiązywania większej wagi do tego, co mogą zrobić, aby poprawiać warunki współżycia społecznego oraz wzrostu poczucia odpowiedzialności za rozwiązywanie własnych konfliktów. Wśród nauczycieli – mediatorów obserwuje się także poprawę w zakresie samoświadomości emocjonalnej: w większym stopniu zdają sobie oni sprawę z tego, iż emocje wpływają na zachowanie, są zatem zdolni do ich rozpoznawania (Ibarrola, Iriarte, 2013). Przytoczone wyniki badań wskazują, iż mediacje mogą przyczynić się do rozwoju społecznego, emocjonalnego i moralnego wszystkich zaangażowanych w nie osób.

3. Wprowadzanie mediacji do szkoły

Aby mediacje w szkole mogły stać się użytecznym narzędziem zarówno dla uczniów jak i dla nauczycieli, konieczne jest odpowiednie wdrażanie programów poświęconych tej tematyce. Proces ten musi być wcześniej dobrze przemyślany, tak aby zachęcał on członków społeczności szkolnej do zaangażowania się w jego realizację. Richard Cohen (2005) – założyciel i prezes Stowarzyszenia Mediacji Szkolnych (*School Mediation Associates*) sformułował kilka wskazówek, które mogą być pomocne przy wprowadzaniu mediacji do danej placówki.

R. Cohen wymienia sześć zasad zmiany instytucjonalnej:

1) *Zacznij od potrzeb szkoły* (odpowiednio przeprowadzona diagnoza potrzeb oraz aktualna ocena sytuacji w danej szkole pozwoli na zaplanowanie oddziaływań, które będą najbardziej efektywne; należy pamiętać, iż wdrażanie programu mediacji wymaga czasu i energii, więc warto zaprojektować go tak, aby odpowiadał on realnym potrzebom szkoły).

2) *Zdobądź poparcie szkolnych liderów* (badania pokazują, iż poparcie dyrektora szkoły jest kluczowym elementem powodzenia zmiany; jeśli personel widzi, iż

wdrażane propozycje mają poparcie lidera, to wzrasta prawdopodobieństwo, że sam również się zaangażuje w ich realizację).

3) *Zachęć do udziału wszystkich członków społeczności szkolnej* (poparcie ze strony władz szkoły jest oczywiście niezwykle istotne jednak powodzenie programu mediacji w szkole będzie zależało również od indywidualnych decyzji podejmowanych przez uczniów, nauczycieli, a także innych pracowników szkoły; bez ich czynnego udziału program nie będzie miał szans funkcjonować).

4) *Pracuj ze szkołą jako systemem* (aby idea mediacji w szkole mogła zaistnieć i się w niej rozwinąć musi być zgodna z ogólną misją danej placówki; warto zastanowić się czy istnieje konieczność wprowadzenia jakichś zmian np. na poziomie strukturalnym czy organizacyjnym, które sprawiłyby, iż mediacje lepiej wpisywałyby się w obraz szkoły jako całości; najłatwiej jest wprowadzać mediacje w szkołach, w których personel szkoły i uczniowie zachęceni są do wspólnej pracy, istnieją jasne i spójne zasady postępowania oraz zarówno uczniowie jak i nauczyciele czują się bezpiecznie).

5) *Myśl długoterminowo* (wprowadzenie jakiejkolwiek zmiany wymaga czasu; zarówno uczniowie jak i nauczyciele muszą mieć szansę zaznajomienia się z ideą mediacji i przekonania się do niej; potrzeba również czasu, aby osoby, które mają pełnić rolę mediatorów nabyły odpowiednie umiejętności i doświadczenie).

6) *Miej świadomość, że zmiana w szkole jest procesem dynamicznym* (zmiany wprowadzane są w celu poprawy sytuacji i rozwiązania danego problemu, jednak należy pamiętać, iż generują one również nowe trudne sytuacje, o ile mediacje pomagają w rozwiązywaniu konfliktów, o tyle ich implementacja, szczególnie na początku, może być przyczyną nowych konfliktów i nieporozumień) (tamże).

Cohen (2005) zwraca również uwagę, iż bardzo ważny jest odpowiedni sposób przedstawienia pomysłu wprowadzenia mediacji do szkoły (autor opisuje to w kontekście mediacji rówieśniczych jednak wydaje się, iż przedstawione przez niego rady w równym stopniu będą odnosiły się do mediacji szkolnych). Cohen proponuje, aby na początku skoncentrować się na potrzebach i interesach nauczycieli. Personel szkoły musi postrzegać mediację jako coś co będzie służyło ich własnym interesom oraz interesom ich uczniów. Warto zapytać ich o to jakie mają problemy w sytuacjach uczniowskich konfliktów, co jest ich celem w takich sytuacjach, czy chcieliby przekazać swoim uczniom umiejętności związane z radzeniem sobie z nieporozumieniami i antagonizmami w relacjach interpersonalnych. Należy również uważnie wsłuchiwać się w obawy personelu szkoły

dotyczące wprowadzenia mediacji – szczególnie mediacji rówieśniczych (bardzo często nauczyciele mają obawy, iż uczniowie nie będą w stanie być tak dobrymi mediatorami, jak osoby dorosłe; w obliczu danych obawy te jednak wydają się nieuzasadnione, gdyż wyniki metaanalizy, w której wzięto pod uwagę 4327 przypadków mediacji rówieśniczych wykazały, iż 93% z nich zakończyło się ugodą (Burrell, Zirbell, Allen, 2003). Dobrze jest przedstawiać liczne zalety płynące z wprowadzenia mediacji, jednak równocześnie nie można ukrywać trudności, które wiążą się z implementacją programu mediacji oraz jego ograniczeń. Mediacja stanowi odpowiedź jedynie na część problemów, z którymi borykają się nauczyciele, więc nie można jej przedstawiać jako uniwersalnego rozwiązania we wszystkich trudnych sytuacjach.

Polskim dokumentem zawierającym zalecenia dotyczące wprowadzania mediacji w szkołach są „Standardy mediacji rówieśniczej i szkolnej w szkołach i innych placówkach oświatowych” opracowane przez Rzecznika Praw Dziecka (2017). Podkreśla się w nim, iż wprowadzenie mediacji powinno być poprzedzone spotkaniami informacyjnymi dla wszystkich pracowników szkoły, uczniów oraz ich rodziców oraz uzyskaniem zgody Rady Pedagogicznej, Rady Rodziców oraz Samorządu Uczniowskiego. Mowa jest także o tym, iż mediacje powinny zostać wpisane do szkolnego statutu oraz innych dokumentów, w oparciu o które organizowana jest praca w danej placówce.

Podsumowanie

Mediacje szkolne i rówieśnicze są nie tylko skutecznym sposobem rozwiązywania konfliktów oraz elementem zapobiegającym nasilaniu się przemocy i agresji w środowisku szkolnym, ale stanowią również realną szansę rozwoju dla uczniów i nauczycieli. Warto podkreślić, iż zarówno sam udział w mediacjach, jak i pełnienie roli mediatora może stymulować różne sfery rozwoju (emocjonalną, społeczną czy moralną), a umiejętności nabywane w trakcie tego procesu, takie jak asertywna komunikacja czy wzrost samoświadomości i kontroli emocjonalnej, mogą przełożyć się nie tylko na lepsze funkcjonowanie jednostki w szkole, ale także poza nią. Stwarzanie możliwości nabywania tych umiejętności przez dzieci i młodzież wydaje się być także istotne ze społecznego punktu widzenia, gdyż umiejętność rozwiązywania konfliktów, przyjmowania perspektywy innych osób oraz wyrażania swojego zdania z poszanowaniem potrzeb innych będzie sprzyjała budowaniu

wspólnoty. Spojrzenie na korzyści płynące z wprowadzania mediacji do szkół w nieco szerszym kontekście może przyczynić się do popularyzacji tej idei w polskim szkolnictwie.

Bibliografia:

- Bickmore K. (2002), Peer mediation training and program implementation in elementary schools: Research results, *Conflict Resolution Quarterly*, 20(2), 137-160.
- Burrell A. N., Zirbel S. C., Allen M. (2003), Evaluating Peer Mediation Outcomes in Educational Settings: A Meta-Analytic Review, *Conflict Resolution Quarterly*, 21(1), 7-26.
- Cohen R. (2005), *Peer Mediation in Schools: Students Resolving Conflict*, Culver City: Good Year Books.
- Duda A, Łukasik J. (2011), Mediacje jako alternatywny sposób rozwiązywania sporów w szkole, *Debata Edukacyjna*, 4, 20 – 28.
- Heydenberk R.A., Heydenberk W.A. (2005), Increasing meta-cognitive competence through conflict resolution, *Education and Urban Society*, 37, 431-452.
- Ibarrola S., Iriarte C. (2013), Evaluation of a School Mediation Experience, *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, 84, 182–189.
- Jones S.T. (2004), Conflict resolution education: The field, the findings, and the future, *Conflict Resolution Quarterly*, 22(1-2), 233-267.
- Lane P. S., McWhirter J.J. (1992), A peer mediation model: Conflict resolution for elementary and middle school children, *Elementary School Guidance & Counseling*, 27(1), 15-23.
- Larsson L. (2009), *Porozumienie bez przemocy w mediacjach. Jak być trzecią stroną w konflikcie*, Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Maxwell J. P. (1989), Mediation in the schools: Self-regulation, self-esteem, and self-discipline, *Mediation Quarterly*, 7(2), 149-155.
- Messing J. K. (1993), Mediation: An intervention strategy for counselors, *Journal of Counseling & Development*, 72(1), 67-73.
- Moore Ch. W. (2009), *Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązywania konfliktów*, Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Morek R. (2009), Wprowadzenie, (w:) *Mediacje. Teoria i praktyka*, E. Gmurzyńska, R. Morek (red.), (15-29), Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Nordhelle G. (2010). *Mediacja. Sztuka rozwiązywania konfliktów*, Gdańsk: Fundacja Inicjatyw Społecznie Odpowiedzialnych.
- Raszewska-Skałeczka R. (2013). Mediacje rówieśnicze jako instrument przeciwdziałania agresji i rozwiązywania konfliktów w szkole, (w:) *Mediacje ponad podziałami*, M. Tabernacka (red.), (71-83), Wrocław: Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa.

- Rękas A. (red.) (2010), *Czy tylko sąd rozstrzygnie nasz spór? Mediacja i sądownictwo polubowne. Informator o alternatywnych sposobach rozwiązywania sporów*, Warszawa: Rzecznik Praw Dziecka (2017), *Standardy mediacji rówieśniczej i szkolnej w szkołach i innych placówkach oświatowych*, Warszawa.
- Schmidt F., Treidman A., Marvel J. (2010), *Uczeń jako mediator*, Gdynia: Centrum Kształcenia Liderów i Wychowawców ARRUPÉ.
- Sweeney B., Carruthers W. L. (1996), Conflict resolution: History, philosophy, theory, and educational applications, *School Counselor*, 43(5), 326-344.
- Świątkowski M. (2012), *Polskie prawo pracy*, Warszawa: Wydawnictwo LexisNexis.
- Thompson S. M. (1996), Peer mediation: A peaceful solution, *School Counselor*, 44(2), 151-155.
- Türnüklü A. (2011), Peer Mediators' Perceptions of the Mediation Process, *Education and Science*, 36(159), 179 – 191.
- Van Slyck M. R., Stem, M. (1991), Conflict resolution in educational settings: Assessing the Impact of Peer Mediation Programs, (w:) *The art and science of community mediation: A handbook for practitioners and researchers*, K. Duffy, P. Olczak, J. Grosch (red.), (257-274). New York: Guilford.
- Wojtanowicz K. (2016), Mediacje rówieśnicze jako metoda wychowawcza, *Studia Socialia Cracoviensia* 8, 2(15), 145–155.
- Wojtkowiak M., Potaczała-Perz K. (2014), Mediacja w profilaktyce szkolnej, *Resocjalizacja Polska*, 4, 135 – 150.